

УДК 94 (477) «1921/1926»

Шарпатий В.Г.

Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії

Висвітлюється процес створення та функціонування Всеукраїнського аграрного товариства в 1921-1926-х роках, яке займалося науково-дослідною, громадсько-організаційною та культурно-просвітницькою роботою, забезпечивши до певної міри відродження сільського господарства у скрутні часи його занепаду. Але на початку 30-х років ВАТ стало об'єктом ідеологічних, політичних та кримінальних переслідувань.

Ключові слова: неп, кооперативні спілки, інтелігенція, колективізація, ідеологічна нетерпимість.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціальних проблем політичної історії України 20-30-х рр. має у своєму арсеналі сотні монографічних і дисертаційних досліджень, декілька тисяч статей, які написані на методологічних засадах теорії тоталітаризму, тобто висвітлення масового терору радянських органів влади, а також тоталітарної сутності більшовицької політичної системи. Кількість фактологічних праць неухильно зростає, навіть виник термін «репресологія», тобто вивчення обставин та наслідків ленінсько-сталінського терору. Узагальнюючих історіографічних робіт з'являється обмаль, які стосуються соціально-економічного, політичного та культурно-освітнього розвитку суспільства міжвоєнного періоду[1], а методологічних розвідок зовсім бракує, тому для сучасного історіографічного дискурсу притаманний плюралізм думок, розмаїття підходів, методів досягнення наукової істини.

Історія становлення Всеукраїнського агрономічного товариства (ВАТ) в УСРР 20-х рр. належить до повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції, яка в умовах соціально-економічної скрути та реорганізації системи освіти обрала шлях мирного співіснування з радянською владою, наймаючись на роботу до науково-дослідних станцій, господарських органів і державних установ, а також створювали різного роду громадські структури. Незначна частина університетських професорів на початку 20-х рр. приєдналася до повстанського руху селян, розділила трагічну долю повстанців, декілька десятків учених, докторів медицини виселили у 1922 р., а учасник підпільної організації «Центр дій» у 1924 р. засудили до різних термінів ув'язнення та навіть розстрілу, але під тиском світової громадськості замінили на перебування у таборі[2]. Серед ув'язнених опинилися академік М.Василенко, професор П.Смирнов, викладачі київських вишів, відтак сам процес став пересторогою та попередженням для історика М.С.Грушевського, котрий повернувся в Україну саме у березні 1924 р., а слідом і для решти «поворотівців». Епізодичні фрагменти з історії створення ВАТ постають у статті В.І.Марочка, яка стосується судового процесу над «шкідниками» у сільському господарстві[3], тобто колишніми членами української агрономічної організації. Погромні статті виходили на початку 30-х рр.[4], у яких «розвінчувалася» політика і практика «кондратьєвщини», тобто економічної теорії відомого ученого М.Д.Кондратьєва, а насправді відбувалася чистка рядів колишніх ватівців. Дослідники історії аграрних відносин в Україні 20-х рр. оминають цей аспект, а деякі з них виокремлюють навіть «аграрну інтелігенцію», обмежуючись висвітленням діяльності сільських агрономів, навіть не згадуючи про створення та функціонування ВАТ в Україні[5].

Для дослідження історії становлення та діяльності ВАТ довелося залучити архівні фонди «Сільського Господаря», тобто Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств, Наркомзему УСРР, Укрсільбанку, періодичних видань 20-х рр., тому що засновники товариства працювали у різних державних та кооперативних установах, а на громадських засадах у ВАТ. Створення ВАТ відбулося на першому Всеукраїнському агрономічному з'їзді, який відбувся у Харкові 22-24 листопада 1921

р.[6,с.21] Завданням з'їзду була консолідація агрономічних сил України для відновлення та розвитку сільського господарства, його продуктивних сил, тобто селянських господарств, позаяк саме їх обрали за об'єкт агрономічного впливу. Правління та Рада ВАТ переймалися відновленням організаційних зв'язків між агрономами України, формування їх доволі місцевих та центральних установ, з'ясуванням стану сільського господарства та агрономії, обговоренням перспектив сільськогосподарської політики та форм і принципів агрономічної роботи, наданням рекомендацій державним органам влади. ВАТ не було об'єднанням лише агрономів, професійно-корпоративною організацією, а намагалось долучити широке коло фахівців сільського господарства. Матеріальною базою діяльності ВАТ стали субсидії від Наркомзема УСРР, а також внески та пожертви кооперативних і громадських організацій. Наркомзем виділив спочатку 33 млн. крб., що в умовах емісії було замало, а членські внески становили 200 крб. До кінця 1921 р. відбулося два засідання Ради, 27 засідань правління, 18 загальних зборів, на яких заслухали 28 доповідей з різних питань.

У Києві виникло Правобережне бюро, яке займалося організацією агрономічних відділень ВАТ у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Протягом 1921 р. було створено Донецьке та Запорізьке відділення, а також укладені угоди з Полтавським «Науковим товариством» та Одеським товариством сільського господарства про взяття на себе функцій губернських відділень. ВАТ налагодило зв'язки з Всеросійським товариством агрономів, навіть підписало договір про входження до нього на федеративних засадах. Спочатку створювалися при правлінні групи науковців, сподіваючись на їх переростання у галузеві секції, відтак загальними питаннями займався професор М.З.Резніков, проблемами кооперації та економіки сільського господарства К.С.Кононенко, біологією М.Д.Емелакі, організаційно-технічними аспектами сільськогосподарського виробництва Е.І.Заславський, видавничими Д.Головко. Тоді вдалося створити секцію сільськогосподарської освіти, а наприкінці 1921 р. товариство нараховувало 200 осіб. На засіданнях ВАТ були прочитані доповіді його фундаторів: К.С.Кононенка («Селянське господарство, кооперація і держава»), «Громадська агрономія у зв'язку з державним регулюванням сільського господарства»), Е.О.Заславського («Про Всеросійський з'їзд діячів дослідної справи»), К.Г.Маньковського («Особливості культури цукрових буряків на Україні»), «Про громадську сівозмину»), Г.Г.Дібольда («Організація агрономічної допомоги у боротьбі із засухою»), В.К.Подольського («Заходи у боротьбі з безкорм'ям»). Друкувалися також доповіді агрономів-практиків, учених-аграрників, а загалом публікації свідчили про існування в Україні прихильників організаційно-виробничої школи, представниками якої були О.В.Чаянов, М.П.Макаров, Г.О.Студинський та інші. Зокрема, стаття члена ВАТ В.Онуфрієва, яка стосувалася організаційних форм агрономічної допомоги селянам, методологічно спиралася на праці О.В.Чаянова, тому завданням «...громадського агронома повинна стати робота по організації селянських господарств»[7,с.22].

Один з організаторів та ідейний лідер товариства М.З.Резніков відвідувався у 1923 р. про діяльність ВАТ за два роки, опублікувавши статтю на сторінках «Української сільськогосподарської газети», виклавши власне бачення діяльності Всеросійського товариства агрономів, яке було «...організацією за статутом і суттю науково-професійною, що об'єднувала лише агрономів, яке виявила за час свого існування, з низки об'єктивних причин, загалом дуже слабку роботу і лише по лінії професійної»[8,с.4]. ВАТ, за його характеристикою, вирізнялася від російського товариства тим, що воно було «організацією радянської громадськості на сільськогосподарському ґрунті, охоплюючи агрономів, кооператорів, «прогресивного сільського господаря», розгортаючи наукову, просвітницьку і громадсько-організаційну діяльність, відтак на Весесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві українське об'єднання агрономів отримало високу державну відзнаку. Він досить пафосно писав про створення ВАТ, яке, на його переконання, виникло під «...гарматний вогонь Перекопських позицій у 1920 р., коли громадська війна бурхливими сплесками здіймалася над усією територією України». Отже, громадське оформлення ВАТ відбулося у 1920 р., статут якого було зареєстровано НКВС наприкінці 1921 р., а за весь період своєї діяльності товариство «...не скомпрометувало себе будь-яким ухилом сумнівного характеру»[8,с.5]. Він сподівався, що товариство сприятиме «зрощенню» колишньої «земської еволюційної

громадськості з громадськістю революційною – радянською», тобто не виключав подібною політично-ідеологічною функції.

13-14 лютого 1922 р. відбулися перші позачергові збори делегатів ВАТ, які розглянули зміни і доповнення до статуту товариства, схвалили річний звіт. Представники місцевих осередків погодилися з тим, щоб відділення створювалися не лише в губерніях, повітах, але також у кожному селі. Відділення створювалися за наявності 20 членів товариства[9]. Головою Ради ВАТ було обрано К.Маньковського, а правління М.Резнікова. Почесними членами могли стати відомі дослідники в галузі сільського господарства, експериментатори, а також «заслужені особи». Відредагований та ухвалений на зборах статут був визнаний основним юридичним документом цієї організації. «Всеукраїнське агрономічне товариство, – наголошувалося в статуті, – ставить за мету об'єднання осіб, що працюють на агрономічному сільськогосподарському поприщі на Україні, на поприщі громадсько-агрономічних, народно-господарських та науково-технічних інтересів»[9]. Його членами могли бути особи, які займалися науково-дослідною, громадсько-організаційною, агрикультурною та культурно-просвітницькою роботою в усіх галузях сільського господарства, а також селяни-господарі, які зацікавлені в удосконаленні форм і методів господарювання. Серед членів ВАТ були професори, фахівці різних галузей сільського господарства, керівники дослідних станцій, агрономи. Вони виголошували не лише доповіді, а також готували практичні рекомендації для державних органів влади, співпрацюючи з ними. Наприклад, 29 квітня 1922 р. В.М.Соловейчик виголосив доповідь «Економічні основи культури кукурудзи», а 5 травня Ю.З.Уман накреслив програму роботи курсів з питань тваринництва.

Колегіальність обговорення важливих проблем розвитку селянських господарств, кооперування його ключових галузей – були неодмінною складовою у роботі Ради товариства і делегатських зборів. Саме вони заслухали доповідь К.С.Кононенка про організацію комісії з питань сільськогосподарської кооперації, яка створювалася для визначення її ролі і місця, з'ясування історії та принципів кооперативної реформи радянської влади, впливу на кооперацію, зв'язку між кооперацією та земельною реформою, землеустроєм, орендою землі, кооперативної організації капіталів у селянських господарствах, вивчення кооперативного ринку товарів, самої форми сільськогосподарського виробництва, встановлення завдань та принципів кооперативної промисловості, дослідження громадсько-агрономічної програми роботи кооперації, її відношення до місцевих органів самоуправління[10].

Важливу повсякденну роботу виконували секції ВАТ, створення яких свідчило про розширення його впливу на аграрну галузь. Зокрема, у травні 1922 р. почала діяти секція сільськогосподарської кооперації, до президії якої входили І.О.Батюк, К.С.Кононенко, І.Ф.Височанський, О.М.Гречко, В.М.Целаріус. Вони вивчали основні форми розвитку кооперативної системи, деструктивні фактори, що негативно впливали на її функціонування. Весною 1922 р. діяли секції: сільськогосподарської політики та економіки, рослинництва, тваринництва, кооперації, сільськогосподарської освіти, буряківничої. Вони займалися дослідною роботою, а також впровадженням результатів наукових пошуків у конкретні громадсько-прикладні заходи. Основна увага секцій зосереджувалася на базових питаннях: вивчення співвідношення сільського господарства і промисловості; розробка та висвітлення питань податкової політики у сільському господарстві; з'ясування фінансових перспектив в галузі сільськогосподарського кредитування; формування плану та диференційованих агрономічних програм стосовно різних економічних груп селянських господарств, визначення «агрономічної методології» в галузі сільського господарства. Ними переймалися І.П.Коротков, В.М.Соловейчик. Зазначу, що стаття професора В.М.Соловейчика з соціально-економічних проблем розвитку сільського господарства в Україні вирізнялися ґрунтовністю висновків, наявністю статистичних розробок[13]. До президії секції буряківництва, яка почала функціонувати з грудня 1922 р., належали І.О.Батюк, Г.К.Архипов, Д.Г.Головко. Зокрема, І.Батюк мав декілька наукових праць з історії розвитку сільськогосподарської кооперації[12]. У березні 1923 р. секцію сільськогосподарської освіти очолював І.І.Дамберг. Усі вони мали вищу або середню технічну освіту, отриману у навчальних закладах Європи та Російської імперії, працювали за фахом, а значна частина читала лекції та займалася дослідною справою.

Правління, Рада ВАТ та секції організували курси підготовки агрономів, землевпорядників, агрокультурні гуртки. На утримання керівних органів ВАТ витрачалося у 1923 р. 2376 крб., тобто оплата була символічною[13,арк.44]. Товариство видавало «Українську сільськогосподарську газету», якої у 1922 р. вийшло 18 номерів[14], сприяло створенню та діяльності агрономічних баз, тобто центрів агрокультурного обслуговування селянських господарств. Так, у 1923 р. на Полтавщині діяло 15, на Харківщині 12, на Київщині 29, на Поділлі 36, на Одещині 13, а загалом в Україні було 113 агробаз з 4798 десятинами дослідного поля[15,арк.101]. На їхніх експериментально-дослідних угіддях відбувалися курси підготовки та підвищення кваліфікації агрономів, ветеринарів, рахівників тощо. Так, 16 березня 1922 р. К.С.Кононенко доповідав про організацію курсів з тваринництва, І.П.Коротков про організацію селянських господарств, а В.А.Онуфріїв про впровадження форм сільськогосподарської освіти. Випускники курсів працювали фахівцями губернських земельних управлінь з організації господарств, в науково-дослідних станціях, у секціях Держплану УСРР та установах сільськогосподарської кооперації.

В роботі ВАТ траплялися елементи політизації, коли доводилося брати участь в ідеологічних акціях. До них слід віднести появу 8 квітня 1922 р. «Звернення до громадської думки Європи» у зв'язку з проведенням конференції у Генуї, у якому зазначалося, що міжнародна інтервенція підірвала за роки війни продуктивні сили сільського господарства України, тому радянська держава неспроможна повернути борги царського уряду. «Миролюбний і працелюбний український народ, – наголошувалося у заяві, – прагне мирної праці на його одвічному поприщі – сільському господарстві»[16]. Політичне спрямування діяльності ВАТ було епізодичним та винятковим, позаяк товариство дотримувалося основних статутних вимог.

На чергових зборах делегатів від осередків, які відбулися 21-24 лютого 1923 р., його учасники ухвалили положення про гуртки. Їх створювали члени ВАТ шляхом об'єднання «передових господарств» для впровадження сільськогосподарської освіти, виявлення та задоволення їхніх потреб. Створення та діяльність гуртків нагадувала про своєрідне «ходіння в народ», хоча ідеї народництва мали місце в працях деяких фундаторів товариства. На основі гуртків та курсів виховувалися агрономічні кадри в Україні 20-х рр. На них виступали досвідчені лектори, знавці справи, а правління ВАТ виплачувало професорам гонорар: за лекційний курс (120 годин) по 1 крб. золотом за дві години[17,арк.2]. Курси знаходилися на вул. Московській, 10 у Харкові, а саме правління на вул. Руднева,32.

Основною територіально-організаційною ланкою ВАТ були його відділення, тому що курси та гуртки, засвідчували лише діяльність, яку спрямовували місцеві осередки. Вони почали виникати у жовтні 1921 р., а їх послідовне створення продовжувалося до травня 1924 р. Станом на березень 1923 р. в Україні діяло 18 відділень ВАТ. Кількість відділень продовжувала зростати, відтак у січні їх було 28, а у травні 1924 р. 34 відділення ВАТ. Отже, підготовка до створення ВАТ відбувалася протягом 1920-1921 рр., яка завершилася організаційним оформленням товариства у листопаді 1921 р., а структурні осередки виникали та діяли у 1921-1924 рр.

Огляд газетних та журнальних публікацій членів ВАТ у 20-х рр. свідчить про їх активну громадянську позицію та достатньо високий рівень наукової кваліфікації, а з іншого про конкретну прикладну діяльність товариства. Багатогалузеве спрямування статей та книг, які належали членам ВАТ, не дозволяє зробити їх повного і системного аналізу, і це має бути предметом спеціального методологічно-історіографічного дослідження, тому обмежує переліком їх проблемно-тематичних пріоритетів та супровідним коментарем. Наприклад, Ю.Уман вивчав сільське господарство Данії, Німеччини Швеції, перебуваючи безпосередньо там, тому згадував дослідження професора О.М.Челінцева про економічне обґрунтування загальної прибутку землі української десятини, підкреслив той факт, що у зазначених країнах вона була у 4-6 разів вищою[18]. Європейські фермери мали належну загальну або агрономічну освіту, краще технічне забезпечення господарств. Перша світова війна, на думку Ю.Умана, спочатку пришвидшила розвиток тваринництва, а за роки громадянської поглибився споживацький характер, тому пропонував належне вивчення генетичної спадковості тварин, селекції нових порід, створення центральної зоотехнічної станції[19], тобто сто-

яв на позиціях учених-генетиків. Його колеги розвивали інші галузі теоретичної думки та прикладної агрономії, економії сільського господарства: К.Центілович писав про організацію матеріально-технічної бази районної агрономії, М.Емелакі про сортування насіння, А.Йоффе про відновлення тваринництва степової смуги, Е.Заславського про значення в умовах Полтавщини раннього пару та органічних добрив. На теоретично-методологічних позиціях організаційно-виробничої школи стояв В.Онуфрій, праці якого стосувалися реорганізації хлібозаготівель, контрактації, розселення великих селищ. Зокрема, в одній із публікацій він цитує книгу О.В.Чаянова «Оптимальні розміри сільськогосподарського виробництва», погоджується з тим, що на вартість продукції з десятини впливала віддаленість її від садиби, тому пропонував вирішити проблему «далекоземелля», збільшити розміри наділу для степових селян до 25 десятин[20]. Йому належала ідея створення поселень для здійснення громадської сілосвізни, об'єднавши 50-60 дворів з наділом не менше 5 десятин. Він опублікував роботу про форми і принципи контрактації в сільському господарстві УСРР, яка розкривала організаційний та соціально-економічний механізм її здійснення. На сторінках періодичних видань він звертав увагу на уважне ставлення до виробника зерна, заготовляючи його у селян[21]. Контрактацією технічних культур займався також Г.Підгорний, обгрунтовуючи доцільність цієї форми договірних відносин між селянами та промисловістю[22]. Кредитування селянських господарств, на переконання В.Онуфрія, мало бути довготривалим, цільовим і на пільгових умовах, а дрібним кредитом могли перейматися кооперативні товариства. Він допускав використання іноземного капіталу, створення акціонерних банків. Авторитетним фахівцем сільськогосподарського кредитування був також І.М.Подольський, статті якого також друкувалися у 20-х рр.

Засновники ВАТ працювали в органах державної влади, в Укрсільбанку та кооперативних спілках, читали лекції у радянських вишах. Наприклад, М.З.Резніков був зарахований до Наркомзему УСРР 1 жовтня 1920 р. на посаду секретаря бюро Агрономічного з'їзду, а 18 лютого 1921 р. завідувача сільськогосподарського відділу. Агроном-спеціалістом цього відділу був тоді Е.І.Заславський. Серед членів оргбюро Всеукраїнського агрономічного з'їзду були К.Г.Маньковський, Ю.З.Уман, Г.Г.Дібольд, К.С.Кононенко, І.М.Подольський, А.С.Йоффе, а керівником М.З.Резніков. Отже, оформлення майбутнього ВАТ відбувалося у рамках Наркомзему УСРР. Приміщення Наркомзему УСРР знаходилося тоді у Харкові по в.К.Лібкнехта, 82, а у жовтні 1924 р. там продовжували працювати К.С.Кононенко, М.З.Резніков, В.К.Подольський, В.М.Соловейчик, які залишалися також восени 1926 р., незважаючи на зміну наркомів. Доводилося співпрацювати з більшовицькими наркомом Д.З.Мануїльським, І.Є.Клименком, Я.М.Дудником, обговорювати організаційно-господарські та фінансові питання розвитку сільського господарства. Земельну і планову комісії НКЗ УСРР у липні 1926 р. очолював колишній есер В.М.Качинський, а її співробітниками були А.Ф.Дідусенко, В.М.Соловейчик, С.М.Соловейчик, Л.Н.Дімант. У жовтні 1926 р. фінансовий відділ НКЗ УСРР очолював К.С.Кононенко, будучи членом колегії цього наркомату, відтак знав, крім наркома, його заступників О.В.Одинцова, О.Л.Триліського, тобто майбутніх наркомів.

Співробітниками Всеукраїнського сільськогосподарського банку (Укрсільбанк), починаючи з 1923 р., були І.М.Подольський, О.П.Панченко, А.Ф.Дідусенко, Г.Ф.Обдула, К.С.Кононенко, К.Г.Маньковський, М.З.Резніков, обіймаючи посади головного інспектора, завідувачів ключових підрозділів, ревізійних структур. Кадрова ротация тоді відбувалася доволі часто, але окремі ватівці залишалися до кінця 20-х рр. Банківська робота була виснажливою, тому 15 березня 1929 р. А.Ф.Дідусенко просив звільнити його за власним бажанням, бо «...переконався, що в системі сільськогосподарського кредиту мені чим далі, тим важче працювати»[23,арк.169]. Дотримання класового принципу кредитування зобов'язувало працівників Укрсільбанку, де правили більшовики В.І.Порайко, І.А.Мусульбас, люди далекі від фінансів, а спрямування коштів на підтримку соціалістичного сектору господарювання, нехтуючи іншими формами, не відповідало професійній моралі і гідності справжніх фахівців.

Організатори ВАТ М.З.Резніков, К.С.Кононенко, В.К.Подольський, М.Емелакі були засновниками Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств «Сільський Господар», що виник восени 1922 р.[24,арк.8] Зокрема, К.С.Кононенко був

членом Всеукраїнської кооперативної ради, брав участь у засіданні 30 травня 1922 р. разом з В.П.Затонським[25,арк.148]. Фахівців у галузі сільськогосподарської кооперації запрошували також на різні збори кооперативних спілок, а деякі з них були постійними членами структурних підрозділів «Сільського Господаря». Наприклад, 5 січня 1929 р. секретар правління І.Желдін запросив голову ревізійної комісії «Сільського Господаря» М.Резнікова на засідання Ради спілки, тобто співпраця тривала.

Лідером ВАТ вважався с М.З.Резніков, тому що його формування відбувалося на базі сільськогосподарського відділу НКЗ УСРР, очолюваного ним. Його запрошували на різні наради, які скликали вищі партійні та радянські органи влади, тому що він був кандидатом у члени ВКП(б). Так, 7 квітня 1928 р. М.Резніков доповідав на політбюро ЦК КП(б)У про хід засівної кампанії[26,арк.75], а 12 березня 1929 р. викликали на засідання Раднаркату УСРР, де заслухали його доповідь «Конспект плану заходів по сільському господарству України на 1928/29 рік»[27,арк.220]. Він зазначив, що засівна площа продовольчих культур зменшилася внаслідок недороду на 38%, а кормових культур на 30%, тому пропонував збільшити врожайність зернових культур на 10% шляхом розширення посівної площі на 2,7%[27,арк.220]. Серед пропозицій була і колективізація селянських господарств, відтак можна констатувати факт його особистого зречення від пріоритетів ВАТ. 28 вересня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У вириядило М.З.Резнікова до Москви.

Реорганізація ВАТ припадає на 1926 р. Фактично його переформатування відбувалося шляхом зосередження провідних фахівців у державних та кооперативних установах сільськогосподарського профілю, а також в земельних управліннях та галузевих профспілкових організаціях. 16-21 лютого 1926 р. проходила перша Всеукраїнська конференція агрономів, але у промовах та порядку денному не згадувалося про ВАТ. Не були також його представників і на першому Всеукраїнському земельному з'їзді, що відбувся 13 березня 1926 р.[28] Регулятивно-організаційні справи перейшли до науково-технічних секцій Всеукраїнського центрального правління Робітземлісу. Зокрема, 4-6 жовтня 1926 р. відбувся другий пленум Всеукраїнського бюро агросекцій, яке обговорило відповідні положення, відтак НТС мало три секції: агрономічну (по суті повноваження колишнього ВАТ), землевпорядну та лісову. Друкованим органом агросекції став журнал «Український агроном», а до складу бюро увійшли М.З.Резніков та А.Я.Воронін[29,с.33], тобто колишні ватівці. В одному з номерів «Українського агронома» за 1927 р. зазначалося, що серед агрономів Одещини, які не входили до складу СГЛР, «...помічається тенденція відновити організацію типу колишнього ВАО»[30,с.44]. Отже, ВАТ було ліквідовано у жовтні 1926 р. шляхом «вростання» в агросекцію при НТС Робітземлісу – галузевої профспілки робітників землі і лісу. Друга Всеукраїнська агрономічна конференція, яка відбулася 15-19 березня 1928 р. у Харкові, заслухала звітну доповідь Українського бюро агросекцій, у якій зазначалося, що з 5476 агрономів в УСРР жінки становили 6,6% , 93,4% чоловіки, з них українці становили 75%, росіяни 13,7%, євреї 4,4%[31]

Колективізація сільського господарства, яка розпочалася наприкінці 1929 р., висунула на порядок денний основне завдання – створення колгоспного ладу, тому методологічні принципи засновників ВАТ, орієнтовані на зміцнення матеріально-технічної бази селянських господарств, влада визнала «шкідливими» та «ворожими». У лютому-березні 1930 р. багатьох колишніх ватівців було заарештовано органами ГПУ УСРР, а на початку червня 1930 р. відбувся показовий суд над ними. Звинувачення на адресу підсудних, які тиражували газети, перекреслювали їхню конструктивну діяльність упродовж першої половини 20-х рр. Виявляється, що вони готували «антирадянські агрономічні кадри», підтримували «індивідуальне, фермерське господарство», прикладали зусилля, щоб «залишити країну без хліба». Оглядач газети «Вісті ВУЦВКу», переповідаючи враження від судового засідання, писав про поведінку М.З.Резнікова так: «Йому біля 50 років. Високий, худий, нервовий. Він гірше за всіх почував себе в залі суду, і не дивно. Він був кандидатом партії. Два його брати зазнали царських переслідувань – один з них був засуджений за процесом «Народної Волі». Резніков був уже більшовиком, він працював в еміграції в Цюрихській більшовицькій організації. Він був більшовиком до 1908 р., потім закінчив вищу освіту і став одходити од партії (остаточно одійшов 1910 р.). Служив в земських товариствах, а

згодом в Харківському сільськогосподарському товаристві»[32]. Йому пригадали усі його «ухили», починаючи від зустрічі білогвардійців у Харкові. Не забули також і про К.С.Кононенка. «Свої зізнання, – наголошував кореспондент урядової газети, – він читає наче лекцію – в дві академічні години. Спокійно викладає він суть теорії «неонародників», що нею угрунтували свою ідеологію лідери організації»[32]. Прокурор Г.Железнодорожський був більш лаконічним і категоричним, висунувши звинувачення підсудним, яке полягало в наступному: послаблення соціалістичного сектору, підризу економічної могутності республіки, систематичне перекидання політики радянської влади, поновлення капіталістичного ладу, утворення буржуазно-демократичної республіки, підтримка куркуля[33]. Погромна критика продовжувалася протягом наступного року, коли підсудні були уже в'язнями. Зокрема, І.Я.Луценко зосередився на статтях В.М.Соловейчика, намагаючись обґрунтувати його причетність до «реставрації капіталізму»[34]. Замовлені ідеологічними структурами викривальні статті мали персоналізоване і теоретичне спрямування, які пов'язували українських «неонародників» з «кондратьєвщиною». Зокрема, в одній із публікацій, яка «розвінчувала» теоретичні погляди колишніх членів ВАТ, зазначалося: «Початок 20-х рр. Саме на цей час припадає розквіт науки неонародників. В Харкові «розквітає» школа Челінцева – «ростув» Коротков, Соловейчик, В Києві «виступає» послідовником цієї школи Філіповський. У вузах молодих (колишніх технікумах) провадиться «добросовісний» виклад теоретичних основ організації селянського господарства за Чановим, Челінцевим і згаданими українськими економістами»[35]. Вони справді мали підтримку з боку українських учених, які займалися соціально-економічними проблемами сільського господарства, тому що сповідували теорію еволюційного розвитку селянського трудового господарства. Відомо, що М.З.Резніков ще до революції співпрацював з О.Д.Челінцевим, а викладач Харківського землевпорядного інституту І.П.Коротков поділяв погляди О.В.Чаянова та інших представників організаційно-виробничої школи.

Найвичерпнішою характеристикою «резніковщини» в Україні, яка була складовою частиною «кондратьєвщини», виявилася розлога стаття Я.Харченка. «Коли проаналізувати літературу, – писав він, – що її видали ці буржуазні ідеологи за останній час, і ті буржуазні теорії, що вони проводили в своїх книжках та статтях, то стає ясным, що Кондратьєвих, Громанів, Чаянових, Резнікових, Соловейчиків і Короткових об'єднувала не тільки буржуазна теорія, а що, без сумніву, вони об'єднувалися організаційно контрреволюційною кондратьєвською партією. Викриття цих організацій в Харкові та в Москві з усією рішучістю підкреслює і є показником того, що рештки буржуазних і дрібнобуржуазних партій у цей відповідальний напружений момент соціалістичного будівництва в СРСР роблять спроби буржуазно-поміщицької реставрації»[36,с.3]. Отже, з членів ВАТ заподали критикани «зліпили» політичну партію, яка прагнула реставрації капіталізму. До списку «шкідників» потрапили відомі учені О.В.Чаянов, М.П.Макаров, Л.Н.Юровський, М.Д.Кондратьєв, а в Україні їхні «прихильники» – К.С.Кононенко, І.П.Коротков, А.Ф.Дідусенко, В.М.Соловейчик, К.Г.Маньковський, М.З.Резніков. Саме вони, на переконання Я.Харченка, для здійснення «поміщицько-куркульської реставрації СРСР», для реалізації «програми кондратьєвці-резніківці організували контрреволюційну, так звану «Трудову партію», ембріоном якої у нас на Україні було ВАО (Всеукраїнське Агрономічне Об'єднання)»[36,с.7]. Стаття Я.Харченка була узагальненням усієї брудної нісенітничі, яка спалахувала на сторінках періодичних видань протягом 1930-1931 рр. стосовно діяльності колишніх членів ВАТ в Україні, а також поро їхні організаційні та інтелектуальні зв'язки з колегами в РСФРР. Їх називали «неонародниками», представниками «столипінської партії», «кондратьєвцями» «кондратьєво-резніківцями», «шкідниками», але за блудливою термінологією приховувалася ідеологія нетерпимості до іншої думки, до можливих опонентів.

Таким чином, Всеукраїнське Агрономічне Товариство, яке виникло і діяло протягом 1920-1926 рр., забезпечивши до певної міри відродження сільського господарства у скрутні часи його занепаду, на початку 30-х рр. стало об'єктом ідеологічного, політичного та кримінального переслідування. Довкола товариства зібралася еліта економічної сільськогосподарської науки, яка займалася питаннями агрономії, ветеринарії, зоології, дбаючи про селекцію рослинництва і тваринництва, тому їхня діяльність була конструктивною і рекреаційною, а не «капіталістично-реставраційною». Вона діяла

в умовах відносного економічного лібералізму, притаманного для непу, тому до неї ставилися тоді спокійно, а наприкінці 20-х рр. унеможливили будь-яке повернення до самодільних форм організації та консолідації агрономічних сил в Україні.

Не викликає жодного сумніву той факт, що саме проголошення курсу на суцільну колективізацію та масове створення колгоспів в українському селі, стало основною політично-ідеологічною основою системного перегляду існуючих тоді теорій розвитку приватного сектору. Погляди і концепції згаданих учених, які належали до ВАТ, а також до так званої «Трудової партії», не відповідали принципам сталінської модернізації соціально-економічних відносин, тому слідом за «Промпартією» та Спілкою Визволення України, постала «шкідницька контрреволюція в сільському господарстві». На початку 20-х рр. «буржуазну» науково-педагогічну інтелігенцію депортували за межі України, а на початку 30-х відправили до таборів на різні терміни ув'язнення.

Список використаних джерел

1. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Васильчук Г.М. – Запоріжжя: Запоріж. нац. ун-т, 2008. – 314с.; Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – історія України / Л.І.Шаповал. – Запоріжжя,2006. – 23с.; Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX ст. Історіографічний нарис / С.І.Дровозюк. – Вінниця: О.Власюк,2005. – 364с.; Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О.А.Коляструк. – Х.: Курсор,2008. – 121с.;
2. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // ВУЧК, ГПУ,НКВД,КГБ. –1997. – 1/2. – С.240-252.
3. Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // ВУЧК, ГПУ,НКВД,КГБ. – 1998. – 1/2. – С.96-105.
4. Шкідництво в сільському господарстві на Україні. – Х.;К.:Держсільгоспвидав,1931. – 48 с.
5. Дорош Т.О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. XX ст.): соціально-історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – історія України / Т.О.Дорош. – Луганськ,2010. – 20 с.
6. Див.: Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – №1.
7. Онуфрив В. О направлени и организационных формах агрономической помощи населению // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – №1.
8. Резников М.З. ВАО и Всеработземлес // Там само. – 1923. – №19-20.
9. Из деятельности Всеукраинского агрономического общества // Там само. – 1922. – №2. – С.22-23.
10. Работа правления за первую половину мая // Там само. – 1922. – №4. – С.21-22.
11. Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Хозяйство Украины. – 1928. – №10. – С.24-43.
12. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І.О.Батюк. – Х.,1925. – 128с.; Його ж. Три роки // Сільський Господар. – 1925. – №5-6. – С.9-13.
13. ЦДАВО України. – Ф.27. – Опис 15. – Справа 86.
14. Інформація // Агроном. – 1923. – №1.
15. ЦДАВО України. – Ф.27. – Опис 15. – Справа 165.
16. Из деятельности В.А.О. Работа правления за январь-апрель // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – №3. – С.23-24.
17. ЦДАВО України. – Ф.290. – Опис 2. – Справа 10. – Арх.2.
18. Уман Ю. Нариси з сільського господарства Західної Європи // Український агроном. – 1925. – №2. – С.59-61.
19. Уман Ю. Перспективи розвитку животноводства // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – №2. – С.21-23.; Питання досвідно-зоотехнічної роботи на Україні // Український агроном. – 1928. – №12. – С.23-25.
20. Онуфрив В. О расселении крупных поселков // Там само. – 1924. – №14-15. – 23-24.
21. Онуфрив В. Еще о реорганизации хлебозаготовок // Украинский экономист. – 1926. – 4 апреля

22. Підгорний Г. Контракція сільськогосподарських культур, її розвиток та значіння // Український агроном. – 1926. – №5. – С.25-27.
23. ЦДАВО України. – Ф.783. – Опис 1. – Справа 2448.
24. Там само. – Ф.290. – Опис 1. – Справа 63.
25. Там само. – Ф.271. – Опис 1. – Справа 1.
26. Там само. – Ф.1. – Опис 6. – Справа 142.
27. Там само. – Ф.290. – Опис 7. – Справа 2.
28. Див. : Украинский экономист. – 1926. – 14 марта
29. Див. : Український агроном. – 1926. – №10.
30. Там само. – 1927. – №3.
31. Глімбоцький Є. Друга Всеукраїнська агрономічна конференція // Шляхи сільського господарства київського краю. – 1928. – №1-2. – С.66-68.
32. Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (в залі суду) // Вісті. – 1930. – 5 червня.
33. Железногорський Г. Присуд історії. Процес контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України // Комуніст. – 1930. – 5 червня.
34. Луценко І.Я. За нещадну боротьбу зі спадщиною шкідництва // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – 1931. – №5. – С.38-51.
35. Шумилов Г. Щаблі розвитку сільськогосподарської економії й організації сільського господарства на Україні як вузівських дисциплін та кондратьєвщина // Там само. – С.52-57.
36. Марченко Я. Кондратьєвщина на Україні // Шкідництво в сільському господарстві на Україні. – Х., 1931.

Шарпатов В.Г. Создание Всеукраинского агрономического общества в 20-х гг: программа, задачи, персоналии

Освещается процесс создания и функционирования Всеукраинского аграрного общества в 1921-1926-х годах, которое занималась научно-исследовательской, общественно-организационной и культурно-просветительской работой, обеспечив в известной степени возрождение сельского хозяйства в трудные времена его упадка. Но в начале 30-х годов ВАТ стало объектом идеологических, политических и уголовных преследований.

Ключевые слова: нэп, кооперативные союзы, интеллигенция, коллективизация, идеологическая нетерпимость.

Sharpaty, V.G. Creation of the Ukrainian Society of Agronomy in the 20's: program, objectives, personality

Elucidates the creation and functioning of the Ukrainian Agricultural Society in 1921-1926's, which was engaged in research, institutional and socio-cultural work, ensuring to some extent, the revival of agriculture in the difficult times of its decline. But in the early 30s JSC became the object of ideological, political and criminal prosecutions.

Key words: NEP, cooperative unions, intellectuals, ideologic alintolerance.

УДК 94 (477.7)

Козирева М.Е.

**Німецькі національні райони України
в системі адміністративно-територіального
реформування 20–30-х рр. ХХ ст.**

Визначається місце та кількісна динаміка німецьких національних районів України в системі адміністративно-територіального реформування 20-30 рр. ХХ ст., показана їх роль у здійсненні національного районування.

Ключові слова: національне районування, німецькі національні райони, адміністративно-територіальне реформування.

Існуванню в Україні німецьких національних районів припав лише термін з 1924 по 1939 рік, проте неординарність їх функціонування у переламний період вітчизняної і світової історії актуалізує для сучасних дослідників вивчення досвіду цих адміністративно-територіальних одиниць.

Дорадянський період в історії німців України – найбільш досліджуваний. Проблеми німецької громади, пов'язані з радянським часом, зокрема, 20-30 рр. ХХ ст., поки набули порівняно менше висвітлення. Питаннями, що досі потребують конкретизації в наукових публікаціях, є динаміка показників кількості німецьких районів України із національним статусом протягом всього періоду їх існування та якісна наповненість цих цифрових даних.

Певні передумови та чинники впровадження в подальшому радянською владою німецького національного районування в Україні склалися ще у дореволюційні часи. Компактне оселення на межі XVIII-XIX ст. в Україні, переважно на Півдні, німецьких іммігрантів, заохочене російським урядом, сприяло створенню спеціальних адміністративно-територіальних одиниць, базованих на конфесійних відмінностях. Запроваджена у першій половині XIX ст. система колоніального управління передбачала розподіл колоній за округами, які існували тільки у колоністському відомстві і не входили до системи адміністративно-територіального поділу Російської імперії [12, с.330]. У середині XIX ст. адміністративне управління колоніями здійснювалося за схемою: колоністська громада – колоністський окружний приказ – Піклувальний комітет – МВС [24, с.218]. У територіальному управлінні до 1841 р. склалася чотирьохступенева система (губернія – округа – волость – сільська громада) [2, с.32], хоч до 1871 р. волості в колоніях не утворювались [12, с.330].

Та з другої половини XIX ст. така структура зазнала наростаючої дестабілізації через трансформацію політики царського уряду в напрямку від протекціоністського сприяння на початковому етапі до зміни статусу [2, с.33-34] й підпорядкування, спричинивши у колоніях зростання еміграційних тенденцій, особливо серед менонітів [3, с.135-140], та правових і економічних обмежень на тлі т.зв. «німецької проблеми» межі XIX-XX ст. Впровадження царським урядом за Першої світової війни «ліквідаційних законів» [22, с.124-125], спрямованих на вилучення майна німецьких поселенців, загальмоване [23, 48] через загрозу втрати високоєфективного виробника [7, арк.46], хоч майже не зачепило територіального поділу (попри здійснювані з останньої третини XIX ст. перейменування назв німецьких колоній), торувало шлях для подальшої дестабілізації, бо порушувало принцип недоторканності приватної власності.

Розхитування адміністративного устрою у роки революції та громадянської війни (у вирі яких значно поширився автономістський рух серед німецького населення як прояв політичного та національного самовизначення [1, с.15]) на тлі катастрофічних руйнацій, введеної більшовиками продрозкладки із забороною вільного продажу сільгосппродукції [20, с.4-5], анархії у земельних і податкових стосунках [4, с.55], уне-